

FRAZEOLGIZMLERDE BALA KONSEPTI

Djoldasova S. A.

Ájiniyaz atındaǵı NMPI, Tayanış doktoranturasınıń

Hárqanday xalıqtıń ruwxıy ǵáziyinesi hám dúnyaǵa kózqarası onıń til birliklerinde, ásirese, frazeologizmlerinde ayqın kórinedi. Tildegi turaqlı dizbekler - milliy mentalitet, úrp-ádet hám ásirler dawamında qalıplesken qádiriyatlardıń aynası. Bul qádiriyatlardıń ishinde eń áhmiyetlisi hám qádirlisi «bala» túsiniǵı. Bala tek ǵana áwlad dawamshısı emes, ol shańaraqtıń tayanışı, shańaraqtıń abadanlıǵı hám millettiń keleshegi sıpatında kórinedi. Qaraqalpaq xalqınıń lingvistikalıq kórinisinde bala koncepti tereń emocionallıq hám semantikalıq júkke iye. Tildegi «balalı úy - bazar», «balalı úyde sır jatpas» sıyaqlı hár qıylı frazeologizmler bul túsiniktiń qaraqalpaq mádeniyatındaǵı joqarı ornın dálilleydi. Balaǵa baylanıslı turaqlı sóz dizbekleri arqalı xalıqtıń tárbiya usılların, miyrim-shápáatti, sonday-aq, jámiyette ata-ana hám bala arasındǵı qatnasıqlardıń ózgesheliklerin ańlaw múmkin.

Izertlew jumısınń áhmiyetliligi frazeologizmler quramındaǵı «bala» túsiniǵiniń kognitivlik tábiyatın ashıw hám onıń milliy kod sıpatındaǵı rolın ańqlaw menen baylanıslı. Bul konceptiya arqalı qaraqalpaq xalqınıń turmısqa kózqarası, arızıw-niyetleri hám morallıq normaları sistemalastrıladi. Usı múnásibet penen bala obrazınıń lingvokulturologiyalıq táreplerin tallaw - til hám mádeniyattıń baylanıslılıǵın túsiniwge jol ashadı.

V.A.Maslovanıń pikiri boyınsha frazeologiya - bul dúyanıń tillik kartinasınıń bir bólegi. Frazeologiyalıq birlikler barlıq waqıtta subyektke qaratılǵan, yaǵnıy olar dúyanı táriplew ushın emes, al onı interpretaciyalaw, bahalaw hám oǵan subyektiv qatnastı bildiriw ushın payda boladı. Frazeologizmler hám metaforalardıń basqa atalıwshı birliklerden ayırmashılıǵı da sonnan ibarat [1;82]. Solay etip, frazeologizmler álemniń tillik kórinisiniń áhmiyetli bólegi bolıp tabıladi, sebebi olar adamnıń haqıyqatlıqtı qabil etiwın sáwlelendiredi. Olar zat hám hádiyselerdiń atın aytıwǵa emes, al júz berip atırǵan waqıyalardı talqılaw hám bahalawǵa xızmet etedi. Frazeologiyalıq birlikler arqalı til iyesiniń dúnyaǵa bolǵan subyektiv múnásibeti bildiriledi. Bul frazeologiyanı mádeniy mánilerdiń áhmiyetli tasıwshısına aylandıradı.

Frazeologizmler xalıqtıń kúndelikli turmıs-tárizi, minez-qulıq normaları haqqındaǵı túsiniqlerin saqlaydı hám jetkerip beredi. Tildegi turaqlı sóz dizbekleri arqalı rus mádeniyatınıń tariyxıy tájiriyesi hám qádiriyatları sáwlelenedi. Olar til iyeleriniń hár qıylı turmıslıq jaǵdaylardı birdey túsiniwi hám bahalawına járdem beredi. Sonlıqtan da frazeologiya dúyanıń milliy kartinasınıń áhmiyetli bir bólegi bolıp xızmet etedi. Frazeologizmler quramındaǵı «bala» birliǵi tek ǵana jas muǵdarın emes, al xalıqtıń pútkil turmıslıq filosofiyasın, etikalıq normaların hám sociallıq ǵamxorlıǵın jámlep kórsetedi. Bul koncepttiń frazeologiyadaǵı mánilik tereńligin birneshe tárepten kórip shıǵıw múmkin.

Qaraqalpaq dúyanatamında bala - insan ómiriniń mazmunı hám maqseti. Frazeologizmlerde bul túsiniq «bawır eti,» «kóz nurı» sıyaqlı sóz dizbekleri menen beriledi. Semantikalıq jaqtan bala konceptiyası insanıń eń sezgir, eń qorǵawsız hám eń qádirlı aǵzaları (bawır, kóz) menen teńlestiriledi. Bul biologiyalıq tuwısqanlıqtan joqarı, ruwxıy pútinlikti ańlatıwshı metafora. Xalıq frazeologiyasında balanıń bolıwı tolıq baxıttıń, bolmawı bolsa mayıplıqtıń belgisi sıpatında súwretlenedi. «Balalı úy – bazar»: Bul jerde bala koncepti «shadlıq, quwanış, bereket, háreket» degen mánilik maydanlardı birlestiredi.

«Perzentsiz ótken dúnya - qurı shólistanlıq»: Bul jerde perzenttiń joqlıǵı ómirdiń mánissizligi, shólistanlıq penen teńlestiriledi. Yaǵnıy, bala - ómirdi «shıraylandıratuǵın,» onı gúllendiretuǵın kúsh. Frazeologizmlerde «bala» sózi eresek adamlarǵa qarata aytılǵanda, ol adamnıń is-háreketleriniń jetilispegenligin yamasa tazalıǵın bildiredi. "Balalıq etti": Bul jerde bala túsiniǵı "ańsatlıq," «tájiriyesizlik,» «aldınnan boljap bilmew» sıyaqlı semalardı (mánilik bóleklerdi) óz ishine aladı.

«Bala minezli»: Kerisinshe, bul birikpede balanıń «kirsiz tazalıǵı,» «kek saqlamaytuǵın girbińsizligi» kórinedi. «Bala» sózi ayırım frazeologizmlerde «kishi,» «bólek,» «kóbeyiwshi» mánisinde qollanıladı. Balaǵa baylanıslı frazeologizmler kóbinese ata-ananıń juwapkershiligin názerde tutadı.

«Balalı jastan»: Bul koncept waqıt sheǵarasın kórsetedi. Yaǵnıy, bala - iyiletuǵın shıbıq, qalıpke túsetuǵın tulǵa. Bul jerde bala konceptiyası «beyimlesiw» hám «boljawlı nátiye» sıpatında kórinedi. Solay etip, frazeologizmler quramındaǵı «bala» birliǵi - xalıqtıń ómir - áwlad - tárbiya úshligine tiykarlanǵan dúnya kórinisin quraydı. Bul birlikler tilde tek dizbek sıpatında emes, al tereń filosofiyalıq simvol sıpatında xızmet etedi.

Lingvokulturologiya hám koncept arasındǵı baylanıslılıq haqqındaǵı sorawǵa tómendegishe juwap beriw múmkin. Frazeologiya hám koncept arasındǵı baylanıslılıq sonnan ibarat, frazeologiyalıq birlikler konceptti kórsetiwdiń tiykarǵı til qurallarınan biri bolıp esaplanadı. Koncept mentalıq-mádeniy dúzilis sıpatında til iyeleriniń jámáátlik tájiriyesi hám qádiriyatların sáwlelendiredi, al frazeologiya bolsa bul túsiniqlerdi turaqlı obrazlı formalarda belgileydi. Frazeologizmler arqalı túsiniqler milliy-mádeniy ózgeshelikke iye boladı, sebebi olardıń semantikasında mádeniy belgiler, stereotipler hám bahalaw mánileri bekkemlenedi.

Qaraqalpaq tilindegi bala konseptindegi frazeologizmlerdi analizlew ushın Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń "Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler" sózligine qarap tómendegi frazeologizmlerdi jeterli dárejede taptıq. Mısalı, *adam balası; bir adamnıń (atanıń) balasında; bala bolmadı; bala kórdi; bala kóterdi; balalap ketti; balalıq etti (qıldı); balalıq isledi; balalı úy – bazar, balasız úy – mazar; balalı úyde sır jatpas; balanıń tırnaǵına zar boldı; bala súydi; balası turmadı; bolar bala bes jasınan; judırıqtay bala; mushtay bala; bala tasladı.*

Bul frazeologizmlerdiń ayırımlarınıń mánisin tómendegishe tallaymız:

Bala bolmadı. Mánisi: Bul sóz dizbegi eki túrli kontekstte qollanıladi. Birinshisi - shańaraqta perzenttiń bolmawı (biypushlıq). Ekinshisi - tuwılǵan náresteniń ólip ketiwi (tirishilik kórmewi). Konceptual mánisi: Bunda bala úydiń baxıtı hám dawamshısı sıpatında kórip shıǵıladi, sonıń ushın «bolmaw» úlken ókinish hám jetispewshilikti ańlatadı.

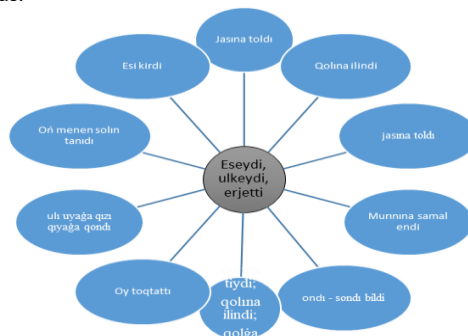
Bala kórdi. Mánisi: Perzentli bolıw, áke yamasa ana atanıw. Konceptual mánisi: «Kóriw» feyili bul jerde tek fizikalıq kóriw emes, bálkim «iye bolıw», «baxıtqa erisiw» degen mánisti bildiredi. Xalıq túsiniǵinde bala kózdıń nurı, sonıń ushın onıń tuwılıwı «jariq kóriw» yamasa «bala kóriw» dep táriyplenedi.

Bala kóterdi. Mánisi: Hámiledar bolıw, qursaqına pitıw. Konceptual mánisi: Bul sóz dizbegi hayaldıń fiziologiyalıq jaǵdayın sıpayı (evfemizm) túrde jetkeriw. Bala - salmaqlı, juwapkershiligi úlken obyekt sıpatında «kóterip júriwdi» talap etetuǵın qádiriyaat sıpatında sáwlelendiriledi.

Balalıq etti (qıldı). Mánisi: Aqılǵa uǵras kelmeytuǵın, jeńil-jelpi, ersi yamasa tájiriyesizlikten tuwılǵan is-háreket islew. Konceptual mánisi: Bunda bala koncepciyası «tájiriyesizlik», «ápiwayılıq» hám «juwapkersizlik» sıyaqlı mánilik maydanlardı óz ishine aladı. Hátteki, úlken adamnıń qátesin de usı sóz benen aqlaw yamasa sına alıw múmkin.

Balalıq isledi (isledi). Mánisi: «Balalıq etti» menen mániles, biraq bul jerde anıq bir is-háreketke, minez-qulıqqa ústinlik beriledi. Konceptual mánisi: Bul adamnıń jasına sáykes emes, balaǵa tán minez-qulıq kórsetkenin bildiredi. Konsept sıpatında «bala» - ele tolıq bolmaǵan, aqlıq jetilispegen shaxstıń simvolı. Juwmaqlap aytqanda, bul mısallar «bala» túsiniǵiniń tilimizde tek jaqsı mánide (perzent) emes, al awıspalı mánide (kóbeyiw, ańqawlıq, tájiriyesizlik) júdá keń qollanıwın kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde bala túsiniǵın ózinde jámlemeytuǵın, biraq onıń mánisin ańlatatuǵın frazeologizmler de bar: *awızınan sarısı ketpegen; bir turmaq (tuyaq); boy jetken; boy jetti; boy sozdı; boyǵa tarttı; buwını qatpaǵan; buwını qattı; eki janın bir berdi; eki ayaqlı bende; es-aqlı kirdi; eńbegi qatpaǵan; el qatarına qosıldı; es bilip etek jawıp; esi endi; esi kirdi; esine endi; esine kirdi; ókshesi qanamadı; etegine saldı hám t.b.*

Qaraqalpaq tilinde «bala» konceptine semantikalıq mazmunı birdey, biraq strukturalıq hám leksikalıq quramı hár qıylı sóz dizbekleri arqalı sáwlelendiriletuǵın frazeologiyalıq birliklerdiń bar ekenligi baqlanadı. Bunday frazeologizmler ańlatıwdıń formal (strukturalıq-komponentlik) ayırmaşılıǵı menen semantikalıq ekvivalentligi menen xarakterlenedi. Mısal retinde tómende kóriwińizge boladı:

Qaraqalpaq tilinde birdey semantikalıq mazmunǵa iye, biraq strukturalıq-leksikalıq reprezentasiyası hár qıylı bolǵan frazeologiyalıq birliklerdiń bar bolıwı bir qatar lingvistikalıq áhmiyetke iye bolǵan aqibetlerdi keltirip shıǵaradı. *Birinshiden*, tildiń tásir qurallarınń bayıwına, stilistikalıq imkanıyatlarınń keńeyiwine xızmet etedi. *Ekinshiden*, til rawajlanıwınıń tariyxıy, dialektlik hám socialıq-mádeniy ózgesheliklerin sáwlelendiretuǵın frazeologiyalıq sistemaniń variaciyaılıǵı qalıpsedi. *Úshinshiden*, formal túrdegi ayırmaşılıqtaǵı bunday semantikalıq ekvivalentlik awdarmada, leksikografiyalıq táriyplewde hám tildi oqıtıwda qıyınshılıqlardı keltirip shıǵarıwı múmkin, sebebi qollanıwıń kontekstualıq hám pragmatikalıq faktorların esapqa alıwdı talap etedi. Solay etip, bul jaǵday bir waqıttıń ózinde qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sistemasınıń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵın kórsetedi hám onı kompleksli ilimiy izertlewdiń zárurligin talap etedi.

Qaraqalpaq xalqınıń shıǵarmalarında «bala» koncepti qatnasqan frazeologizmler hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. Máselen: *boy jetken*, «*awızınan sarısı ketpegen*», «*esi endi*» hám.t.b koncept penen kelgen frazeologizmlerdi tómendegishe dálilleybiz.

«*Boy jetken*» [4;31] frazeologizmi túrkiy tillerdegi turanlıq túsiniq bolıp, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi»nde (2025j), *úlken, eseygen, erjetken* sıyaqlı mánilerdi bildiredi:

Shırsha tasqa gúl pitirgen Xiywa naqqash sheberi,

Maqtımqulınıń jas muzası qız bolıp boyjetken jer,

Áwez Otar árman etken jerlerge gúl kógerip.

Ájiniyazdıń izi túsken kóshelerin teberik [5;115].

I.Yusupovtıń «Xorezmge» shıǵarmasındaǵı «*boy jetken*» frazeologizmi túrkiy tillerdegi turanlıq bir sóz bolıp, ol fizikalıq hám socialıq jetilisenlikke erisiwdi bildiredi. «*Boy*» komponenti ósiw, deneniń rawajlanıwın ańlatsa, «*jetken*» («*jetiw*» feyilinen) úlkeyiw procesiniń juwmaqlanǵanlıǵın ańlatadı. Kórkem sózde bul sóz jetiklik jaǵdayın obrazlı túrde bildirip, tekstke poeziyalıq tásirliklik baǵıshlaytuǵın perifraza sıpatında xızmet etedi.

I.Yusupovtıń «Háyaldıń júregi»[5: 362] shıǵarmasındaǵı «*Awızınan sarısı ketpegen*» [4;31] frazeologizmi qaraqalpaq tilinde ele jas, kishkentay, náreste degen mánilerdi ańlatadı:

Awızınan sarısı ketpegen ele sen bir palapansań. "Awızınan sarısı ketpegen ele" degen frazeologizm ol adamnıń jaslıǵı, tájiriyesizligi mánisinde metafora sıpatında qollanıladı. Túrkiy xalıqlar mádeniyatında palapan jaslıq hám socialıq tájiriyebeńiń áhmiyetin sáwlelendiretuǵın jetilmegenlik hám úlkenlerge ǵárezlilik belgisi bolıp esaplanadı. Pragmatikalıq jaqtan bul sózler kúlkili yamasa násiyatlaw túrinde bolıp, oqıw hám tájiriyebe arttırıw zárurligin kórsetedi.

"**Esi endi**" [4;42] sózi frazeologiyalıq sózlikte erjetti, túsinedi, ańlaydı, bileđi, yadına tústi, dep berilgen bolsa, I.Yusupov shıǵarmasında "*aqılǵa keldi*", "*jetildi*" yaǵnıy turmıstıń qıyınshılıqların ańlap, tájiriybe arttırdı degen mánilerdi ańlatadı.

Bir kúni toq bolsaq, úsh kún ash boldıq,

Bóz kóylek ishinde jalańash boldıq.

Urıstan soń esi engen jas boldıq,

«Eseysin» dep bilim bergizdiń bizge [5;134].

I. Yusupov shıǵarmasında "esi endi" sózi qaraqalpaq tilinde sanalı pikirlewdiń baslanıwın bildiretuǵın frazeologizm sıpatında xızmet etedi. "Endigiden baslap ańlay basladı" metaforası arqalı avtor tek ǵana aqılıy qábiletlerdi emes, al dúnyanı birinshi ret ańlaw hám bilimlerde ózlestiriwdiń simvolikalıq mánisin ańlatadı. Bul frazeologizm erjetkenlik giperbolalarınan paydalanıp, mádeniy kontekstte sanalı túsiniw hám úyreniw bosaǵasın sáwlelendiredi.

I. Yusupovtıń «Tók tawındaǵı oylar» shıǵarmasındaǵı "adam balası" frazeologizmi "hár bir adam", "barlıq adamzat" mánisinde qollanılıp, ulıwmalastırıwshı mániske iye. Misalı:

Hár kisiniń bolar watan - anası, / Óz watanın súyer adam balası. [5;293]

Lingvokulturologiyalıq aspektte frazeologizm «adam balası» túrkiy xalıqlardıń dástúriy dúnyaqarasın sáwlelendiredi, onda insan adamzattıń bir bólegi hám ulıwma insanıyılıq qádiriyatlardıń iyesi sıpatında qaralǵan.

Qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózlikte *eki ayaqlı* bende [4;39] - adam, adamzat, adam balası degen mánilerdi ańlatadı. I. Yusupovtıń «Alıs Malayziya keshelerinde» shıǵarmasında ol tómendegishe jańlaydı:

Tórt ayaqlı haywan kóbeysin, lekin, / Eki ayaqlı haywan ósip - ónbesin! [5;291]

Ibrayım Yusupov shıǵarmasındaǵı *eki ayaqlı* frazeologizmi sózbe-sóz "eki ayaqlı" mánisin ańlatadı, biraq awıspalı, bahalaw mánisinde qollanılardı. Bul jerde ol adamdı metaforalıq túrde, sonıń menen birge onı haywangá teńlestirip, tómendetip kórsetedi. Bunday zoomorf metafora adamlarǵa qarata kritikalıq yamasa ironiyalıq múnásibetti bildiredi. Mádeniy jaqtan ol insan haqqında tek payda emes, al zıyan keltiriwge de uqıplı bolǵan janzat sıpatındaǵı kóz-qarastı sáwlelendiredi. Demek, eki ayaqlı frazeologiyalıq jaqtan bekkemlengen adamdı unamsız táriplew quralı sıpatında keledi.

Lingvokulturologiya iliminin dúnya til biliminde hám túrkiy til biliminde úyreniliwi hám olardaǵı oy-pikirlerge tiykarlanıp qaraqalpaq xalqının dúnyalıq kórinisinde «bala» konceptiniń áhmiyetli orın iyeleytuǵınlıǵı anıqlandı. Leksikalıq birlikler hám paremiologiyalıq qurallardıń lingvokulturologiyalıq analizi usı koncept jámiyetin mádeniy hám qádiriyatlıq kóz-qaraslarınń sistemasın sáwlelendiretuǵının kórsetti. Qaraqalpaq lingvomádeniyatında «bala» urıwdıń dawamshısı, shańaraqtıń abadanlıǵı hám socialıq kelesheginin tımsalı sıpatında ańlatılardı. Bul koncepttiń reprezentativlik lingvistikalıq quralları shańaraqtıń quwanışı, úmiti hám bereketi haqqındaǵı kózqaraslar menen baylanıslı unamlı emociionalıq-bahalaw xarakteristikasını belgileydi. Anıqlanǵan til ózgeshelikleri til, mádeniyat hám milliy dúnyatanıwdıń tıǵız baylanıslılıǵınan dárek beredi. Solay etip, «bala» túsiniǵı qaraqalpaq xalqının mádeniy-tillik keńisliginiń áhmiyetli elementi bolıp tabılardı.

ÁDEBIYATLAR

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2007. – С.82.
2. Sh. Abdinazimov, X. Tolibayev «Lingvokulturologiya». - Nókis: "Qaraqalpaqstan", 2020-jıl.
3. Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндегі теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөкетлик университети баспаханасы. 2005.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. «Қарақалпақ тилинде фразеологизмлер». – Нөкис: «Билим» - 2012.
5. I. Yusupov «Ómir, saǵan ashıqpan» saylandı shıǵarmaları. – Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1999-jıl.

Annotatsiya: Maqola qoraqalpoq frazeologiyasidagi "bala" konseptining tahliliga bag'ishlangan. Qoraqalpoq tilidagi bolalik, tarbiya, soddalik, turmush tajribasi haqidagi xalqona tushunchalarnı aks ettiruvchi turg'un tushunchalar va maqol-matallar ko'rib chiqiladi. Bu tushunchaning asosiy semantik va baholash xususiyatlari aniqlanadi. Uning ikki tomonlamaligi ta'kidlanadi: bir tomondan, bola tozalik, ixlos va umid bilan, ikkinchi tomondan, tajribasizlik va qaramlik bilan bog'lanadi. "Bola" konseptining qoraqalpoq xalqining olamning lingvistik manzarasi va madaniy qadriyatlarining shakllanishida muhim o'rin tutganligi haqida xulosa chiqarilgan.

Tayanch so'zlar: konsept, bola, qoraqalpoq tili, frazeologiya, semantika, dunyoning lisoniy manzarasi, madaniy qadriyatlar.

Аннотация: Статья посвящена анализу концепта «бала» (ребёнок) в каракалпакской фразеологии. Рассматриваются устойчивые выражения и пословицы каракалпакского языка, отражающие народные представления о детстве, воспитании, наивности и жизненном опыте. Выявляются основные семантические и оценочные характеристики данного концепта. Отмечается его двойственная природа: с одной стороны, ребёнок ассоциируется с чистотой, искренностью и надеждой, с другой — с неопытностью и зависимостью. Делается вывод о значимой роли концепта «бала» в формировании языковой картины мира и культурных ценностей каракалпакского народа.

Ключевые слова: концепт, бала, каракалпакский язык, фразеология, семантика, языковая картина мира, культурные ценности.

Abstract: The article is devoted to the analysis of the concept "bala" (child) in Karakalpak phraseology. Stable expressions and proverbs of the Karakalpak language, reflecting folk ideas about childhood, upbringing, naivety, and life experience, are considered. The main semantic and evaluative characteristics of this concept are identified. Its dual nature is noted: on the one hand, a child is associated with purity, sincerity, and hope, and on the other hand, with inexperience and dependence. The conclusion is made about the significant role of the concept "bala" in the formation of the linguistic picture of the world and cultural values of the Karakalpak people.

Keywords: concept, ball, Karakalpak language, phraseology, semantics, linguistic worldview, cultural values.